

MONOSTORI IMRE

Szabó Dezső, az „útmutató”

Németh László Szabó Dezső-képeinek változásai

(1926–1968), 1. rész

MONOSTORI IMRE (1945) Tatabánya

Hartyányi István emlékének

A Németh László–Szabó Dezső-kapcsolattörténet egésze mindmáig feldolgozatlan. Az utóbbi három-négy évtizedbeli igen bőséges (a jelen témakörünkhöz is tartozó, tehát elsősorban eszmetörténeti vonatkozású) Németh-szakirodalomban – beleértve a monográfiákat és a monográfiászerű könyveket is¹ – számos (számtalan) utalás történik a „Szabó Dezső-hatásra”, ám ezek leginkább csak az említések (vagy emlékeztetések) szintjén maradnak, hiányzik a szisztematikus szövegelemzés vagy az eszmetörténeti alapozású gondolatkifejtés. A legtöbb szerző, Németh László-kutató (talán csak Grezsa Ferenc kivételével, de ő is leszűkíti a témát) megáll, mielőtt kifejtené e „hatás” mibenlétét és megjelenési formáját, formáit. (Király István például nagy tanulmányában, akadémiai székfoglalójában² meglepő módon csak hangsúlytalan említéseket tesz a témáról.) Egyébként már maga a „hatáskutatás” is – miként közismert – problémákat vet föl: nemcsak az időbeliség (az „elsőbbség”: ki hatott kire?) kérdését, hanem néhány fő szellemi motívum rokonságát, azonosíthatóságát, tartalmának megállapítását, az értelmezések meghatározását, esetleg időbeli változásait (stb.) is magában kellene foglalnia. Jelen dolgozatunk célja, hogy a ténylegesen (és bizonyíthatóan) létező szellemi-gondolati összefüggéseket és párhuzamokat Szabó Dezső és Németh László vonatkozásában (lehetőleg a fő vonásokat) föltárja, rendszerezze és értelmezze.³ (Legalább is az alapkutatás szintjén.)

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A „SZABÓ DEZSŐ-KÉRDÉSRŐL”

1945 után Szabó Dezső hosszú ideig kiszorult a magyar közgondolkodásból, de még a szűkebben vett szellemi élet diskurzusaiból is. (Ám ha mégsem, akkor csakis negatív konnotációval, értelmezésekkel szerepelt, szerepelhetett.⁴) Ugyanazokkal (vagy majdnem ugyanazokkal) a negatív minősítésekkel, mint a legnagyobbak közül – például – Szekfű Gyula vagy Németh László: faji gondolat, nacionalizmus, „rasszizmus”, antiszemitizmus, antiliberalizmus, antibolsevizmus (Szabónál és Némethnél még a „harmadik út” és a „mélymagyarság” is). S míg – az idő múlásával – Szekfű és Németh kezdi elfoglalni (talán már el is foglalta) méltó helyét a 20. század nagy magyar szellemeinek sorában – addig Szabó Dezső *kritikai befogadása* (bár az elmúlt évtizedben láthatóan „javult a helyzet”) csak lassan változik: még mindig jelentős az ellenállás vele szemben. (Ami nemcsak szellemi-ideológiai okok, illetve írói modorának szokatlanságai, de emberi magatartásának, „nehéz természetének” mérlegelés nélküli elutasítása miatt is maradandó jelenség.)

1956 után az első recepciótörténeti esemény Szabó Dezső kis (és vegyes, főleg humoros) szöveggyűjteményének megjelenése (*Feltámadás Makucskán* címmel a Vidám Könyvek sorozatban), továbbá a Szépirodalminak előszót író Erdei Sándor meghurcoltatása volt. A Szépirodalmi nem vállalta Szabó Dezsőt, a Magvetőnél viszont (1957-ben) megjelent Komlós Aladár említett válogatása (benne Komlós tárgyilagos utószava). Erdei előszavából – amit ez a könyvecske nem tartalmaz – 1958 januárjában részleteket hozott a Kortárs.⁵ Erdei a hallgatást akarja megtörni Szabó Dezső körül, hangsúlyozva, hogy az Ady–Móricz–Bartók–Kodály-féle nagy nemzedékhez ő is hozzátartozott. Kijelenti, hogy Szabó nem volt az ellenforradalmi rendszer ideológusa, faji szemlélete pedig a legnagyobb ellenálló erőt feltételezte a magyarság számára az idegen és a belső ellenségekkel szemben. Kétségtelen ugyanakkor az is, hogy mindez anakronisztikus életérzés és politikai meggyőződés volt. Végül is mind ideológusként, mind íróként megbukott. Ez az ő életének tragédiája és nagy tanulsága is, ezért nem szabad elfelejtenünk Szabó Dezső életművét.

Erdei jó szándékú, „megértő”, bár kritikus értékelését hangos ellenállás és ellentámadás fogadta. A Kortárs a következő számában már részben visszakozott: Bessenyei György szerint Szabó vezedelmes jelenség, különutas tévelygő volt, minden tekintetben megbukott, nincs ok a mentegetésre.⁶ Az ortodox dogmatikus Szigeti József ment el a legmesszebbre: szinte kiátkozza és kitörli Szabó Dezsőt a magyar kultúrából. Dermesztő, hogy éppen Nagy Imrével hozza párhuzamba (nemzeti kommunizmus versus osztálytartalom és nemzetköziség) – éppen a már zajló (készülő) Nagy Imre-per idején.⁷ Végül a Kortárs kénytelen teljesen visszakozni: bár helyesnek tartja a vitaindító közlését, a cikk tartalmát már „helytelennek” és „ártalmasnak” nevezi.⁸

A masszív „kályha” az újabb kori Szabó Dezső-recepcióhoz, amelytől hosszú időn át el kellett indulni, a hat évtizeddel ezelőtti, 1958-ban keletkezett hivatalos központi párthatározat, amely (főként Király István munkájaként) egyértelműen megszabta a népi mozgalomról szólás bármely aspektusát és formáját az akadémiai irodalomtörténettől kezdve az egyszerű folyóirat-publikációkig. Témánk szempontjából elsősorban az efféle minősítések érdekesebbek: „Közvetlenül Szabó Dezső jelentette a legerősebb szellemi lökést a »népi« ideológia kialakításához. Szabó Dezsőtől kapták a »népiek« egygyé gyúrva Nietzsche irracionizmusát, Barrés aktív »gyökeres« nacionalizmusát, s főleg Szabó Dezső nacionalizmusával keverték azt is, amit a munkásosztály mellé állt Adytól, Ady örökségét súlyosan eltorzítva átvettek. Figyelmet érdemel ez a Szabó Dezső-i indítás már csak azért is, mert a kialakuló mozgalomra ható Szabó Dezsőben (*Az elsodort falu*) már készen kapták a faji gondolatot, amely szerint a magyar fajiság legtisztább letéteményese a magyar paraszt, sőt a »népi« mozgalom egy részében ható »egységes« parasztság koncepcióját, sőt az antikommunizmust is. *Az elsodort falu* 1919. május elsején jelent meg, s Németh László már a megjelenés idejétől inspirálva dicsőíti antikommunista éllel a regényt: »A regény a kommunizmus derekán jelent meg, s ha semmi, ez az egyetlen tény is bizonyítja szerzője erkölcsi bátorságát, imponáló félemlíthetetlenségét« (1928). A »népi« mozgalom ideológiája nem azonos a Szabó Dezsőével. De az egyik jelentős eszmei forrása mégiscsak Szabó Dezső volt, aki mindvégig érezte a maga negatív hatását.”⁹

A Szabó Dezső-kérdésben hosszú ideig „érvényes”, hivatalosnak is mondható értékelési és minősítési pillérek a rendkívül alapos, ám rendkívül elfogult (mondhatni pártszerű) Nagy Pétertől származó monográfia rakta le még a hatvanas években.¹⁰ Fölsorakozik ebben a monográfiában valamennyi negatív minősítés, ideológiailag elmarasztaló besorolás, amely az addigi marxista értékelésekben hozzátapadt Szabó Dezső nevéhez és munkásságához. A fő feladatot tehát – onnan nézve – jól oldotta meg a szerző. Méghozzá úgy, hogy Szabó ebben a könyvben magával ránt a kiteszítottságba egynéhány, az MSZMP irányító ideológusai által (főként az említett párthatározatban) szintén a megbélyegzettek közé sorolt nagy író: első helyen éppen Németh Lászlót. Emlékeztetőül érdemes ezzel kapcsolatban föl idézni egy passzust ebből a könyvből. Ekképpen hangzik: „Az a fiatalság, amely Szabó Dezsőre hallgatott ekkor, amely az ő vagy Németh László nyomában a *Füzetek* vagy a *Tanú*, a *Magyar Élet* vagy a *Magyar Út*, *Az egész Látóhatár* vagy *A minőség forradalma* olvastán ebbe az irányba indult, a maga módján nem járt másként, mint az az agrárproletár, aki természetes és jogos tőkeellenes dühét – mert jobbat nem ismert, mert mást nem tudott – a kaszáskeresztes mozgalomban próbálta levezetni.”¹¹ Azaz: Szabó és Németh mint az ifjúság szellemi megrontói – egy kap alatt.

Két évvel később ennek a Szabó Dezső-életmű-értékelésnek Münchenben, a Püski Kiadó gondozásában megszületett az ellenpárja, egy másik monográfia: Gombos Gyula nagyesszéje.¹² Gombos ennek az életműnek elsősorban a pozitív vonásait emeli ki munkájában. Arra helyezi a hangsúlyt, hogy Szabó korának egyik leghevesebb bírálója volt, s ezzel párhuzamosan olyan reformprogramot dolgozott ki, amely egy új Magyarország igazságos gazdasági, társadalmi és szociális viszonyait tette volna lehetővé – szoros kapcsolatban a kelet-európai országok népeivel, államaival. Már 1923-ban leszámolt az ellenforradalommal, a keresztény kurzussal, az irredentával és – nagy részben – az antiszemitizmussal. (Ez utóbbi azonban nem jelentette *zsidóbírálatainak* megszűntét. Szabó mindennel szembefordult, ami a régi, rossz Magyarország volt: a magyar arisztokráciával és középosztállyal éppúgy, mint az ugyanezekben a szinteken, pozíciókban működő zsidóval, némettel, tóttal.) Csakis a magyar parasztságra és munkásságra lehet és kell építeni az új magyar demokráciát – hangoztatta. 1867 végzetes volt az országra: az arisztokrácia hatalma mellé felsorakozott a zsidó nagytőke, a tehetetlen középosztály pedig nem volt cselekvőképes. Az ország és a gazdaság irányítása a nemzetellenes arisztokrácia és az idegenek uralma alá került. 1918–1919-ben – mondja –

elsikkasztották a *magyar* forradalmat, a társadalom valamennyi vezető rétegébe idegen irányítók kerültek. „E tekintetben nem kímélt senkit; sem földesurat, sem korifeust, sem kapitalistát, sem munkásvezért; sem magyart, sem zsidót, sem németet. Mindenki az a külön érdekét és hátsó gondolatot nevezte néven, melyet külön önzéssel a magyar nép érdekei ellen juttatott érvényre. Hogy igazat szólt, nehéz kétségbe vonni, de hogy igazságait sokszor az igazságtalanságig kiélezte, az is kétségtelen.”¹³ Nos, ettől kezdve lett Szabó Dezső a hivatalos Magyarország szemében nemkívánatos személy, amely kitaszítottság még csak fokozta dühét. Ekként került a két tábor: a kormánypárti jobboldali konzervatívok és az ellenzéki radikálisok közé: saját oldalt képviselve. A saját oldalt, amely a *népi mozgalomban* vált társadalmilag és politikailag releváns erővé. Az életműben folyvást fölbukkanó „faj” fogalom tartalma Gombos szerint egyszerű (s a korszak számos írástudója szintén így használta): történelmi eredetű lelki és szellemi jegyek együttese. A faji jelleget – amely létező valóság – nem biológiai adottságok, hanem történelmünk szelleme és egyéniségünk erkölcsé határozza meg. Szabó eszmetörténeti helyét kijelölve Gombos Gyula úgy fogalmaz, hogy „a Márciusi Front programját a Szabó Dezső-i program leszármazottjának kell tekintenünk”.¹⁴ Prófétaí alkat volt; Széchenyi, Petőfi, Ady, Németh László rokona.

Idehaza úttörő – habár szakmai és egyéb körökben féltetett, nem reflektált – álláspont volt Béládi Miklósé (eredetileg 1979-ben).¹⁵ Rámutatott, hogy Szabó Dezső a kormánypolitikával szemben a *másik* oldalra állt: „s ez a *másik*: a *harmadik* oldal volt”. A magyar élet legfontosabb alapproblémáit hozta előtérbe, s „ezekre a kérdésekre általában helyes, jó, ma is vállalható válaszokat adott. [...] A harmadik oldal – úgy, ahogyan azt Szabó Dezső magyarságvédelme és Németh László minőségiszocializmusa értelmezte – reális történelmi alternatívát képviselt [...]. Az alapvető ellentét, a történelmi antagonizmus nem a harmadik oldal és a baloldal között vonható meg, hanem a harmadik oldal és a jobboldal között, lett légyen az utóbbi bármilyen színezetű és jellegű.”¹⁶ Béládi ezzel a gondolatmenetével nemcsak Szabó Dezsőt „rehabilitálta” (legalábbis megemelte szellemi rangját), hanem a hivatalos pártideológiával szemben kimondta azt (lásd fentebb az 1958-as párthatározatot, amely éppen a *harmadikutas* nacionalizmust¹⁷ jelölte meg az '56-os „ellenforradalom” fő ideológiai tényezőjének), hogy a harmadik oldal ideológiája a „*progresszív*” irányzatok közé tartozott. (A pártállam ideológusai nem bíbelődtek a harmadik „út” és a harmadik „oldal” tartalmi különbségével.)

Fontos tanulságokkal jár Bibó Istvánnak a Huszár Tiborral folytatott (1977-ben rögzített) beszélgetése során kifejtett álláspontja a „Szabó Dezső-kérdésre” vonatkozó három sarkalatos problémáról: a *faji* kérdéstről, az *asszimilációról*, valamint az *antiszemitizmusról*. Az első Bibó-idézet (Szabó Dezsőre vonatkoztatva) így szól. „Az ő frazeológiájában gyakran szerepel [...] a faj kifejezés, de ez nem volt a szó biológiai vagy antropológiai értelmében vett fajelmélet, hanem amit ők magyar fajnak akkor neveztek, az mai terminológiában egyszerűen a történetileg kialakult magyar etnikum [...]” A második: „A Szabó Dezső-i álláspont lényege az, hogy a magyar nemzet azzal az asszimilációval, amelyet a hazai német polgárság és értelmiség az egész zsidóság körében oly sikeresen folytatott, »elrontotta a gyomrát«, s ennek eredménye egy zsidó túlsúly a gazdasági életben, és egy sváb túlsúly – főleg az 1919-ben kezdődött keresztény kurzus óta – a hivatali és politikai életben, és mind a kettő a szellemi életben. Szabó Dezső heves indulattal és pokoli gúnnyal kezelte az egész témát, s a svábok ellen mindég hevesebb indulattal, mint a zsidók ellen.” Bibó István a zsidókkal szembeni fenntartásokat, ellenérzéseket finom analízissel kezeli. Az *antiszemita* megnevezést arra az álláspontra *szűkíti le*, „amelynek a zsidóságról ördögi képe van, mely szerint a zsidóság egy egységes és átgondolt terv szerint országos vagy világméretű szálakat mozgató tényező”. Szabó Dezső álláspontja viszont „speciálisan magyar jelenség és magyar tényekre vonatkozik: a magyar fejlődés zsákutcáiból ered, és azokat értelmezi tévesen, de nem rosszhiszeműen: vannak benne ideológiai jellegű elemek, de távolról sem olyan egyetemes igényű, és minden tévessége ellenére sem éri el az igazi antiszemitizmus gyilkolásba és nihilbe vezető perspektíváját. Nem is a szó tömény értelmében vett antiszemitizmus, hiszen a zsidóknak nem tulajdonít központi vagy egyetlen szerepet: első-sorban az érzékenységüket sérti meg.”¹⁸

Később többször hivatkozott dolgot tett közzé Szabó Miklós (először a Medvetáncban) a nyolcvanas évek elején. (Az imént említett Bibó–Huszár-beszélgetés az évtized végén, 1989-ben jelent meg.) Kétségkívül ez a felfogás is enyhít, finomít az egyértelműen és durván elutasított Szabó Dezső-képen, ám a lényegi negatív jegyek – ha változnak, enyhülnek is – továbbra is megmaradnak.

Az antiszemitizmus is megmarad (bár egy idő után „már nem egyetlen, sőt nem is központi probléma, hanem a szociális kérdés egyik része”), továbbá: „a bíráló nála mindig rasszista érvekkel történik”, jóllehet „1935-ben deklarálja Magyarország Kelet-Európához tartozását”. Antiszemitizmusán csak „a nyilas előretörés és a német terjeszkedés” változtat alaposan: „antiszemitizmusa teljes revíziójához vezet el”.¹⁹ Szabó Miklós ezen dolgozatának tényszerűségei és pontos meglátásai nem feledtetik azt az alaphibát, hogy a szerző legalább egy fontos tudományos kérdésben változatlanul egy helyben topog: nem definiálja (ő sem) az antiszemitizmus fogalmát, s ezzel egybemossa ezt a súlyos történelmi és pszichikai valóságot az annak tartalmában a mindennapokban valóban élő, de ide – a Bibó István-i értelemben – nem besorolható rokon jelenségekkel.

Borbándi Gyula korszakos jelentőségű monográfiája a népi mozgalomról²⁰ magyarul 1983-ban jelent meg New Yorkban, majd 1989-ben Budapesten a Püski Kiadónál. Borbándi szerint Szabó Dezső nem vallotta sajátjának a népi mozgalmat, sőt, úgy fogta fel, hogy őt kisajátították, gondolatait elorozták. Zsidó- és németellenességéről Borbándi világosan fogalmaz: „A svábokat és a zsidókat azért támadta, mert a fennálló úri rend részesének, haszonélvezőjének, pártfogójának tartotta őket. A sváb származásúaknak különösen a művelődésben, az egyházi és politikai életben, a zsidó ipari, bank- és kereskedelmi nagytőkének pedig a gazdasági életben és a sajtóban játszott szerepét kifogásolta. [...] Keresztény nagybirtokos és zsidó bérlő, keresztény nagytőkés és zsidó iparmágnás az ő szemléletében egyaránt a parasztok és munkások kizsákmányolói voltak, és egyforma elbírálásban részesültek.”²¹

A Szabó Dezsőről szóló értékelések fontos, bár kevésbé termékeny állomása volt 1986-ban Király István háromrészes sorozata az Alföldben (tehát egy „vidéki” folyóiratban).²² Király alcímekkel is ellátja nagyszabású tanulmányát. Az első részé: *Az ellentmondások negatív oldala*; a másodiké: *Az ellentmondások egybefogója: az imperializmus élménye*; a harmadiké: *Az ellentmondások pozitív oldala*. A „negatív” oldalhoz tartozik többek között: „az irracionizmus”, aminek „társadalomképe: a faji gondolat” („*elrasszizált történelem- és társadalomszemlélet*”) és „a harmadik út”. A tanulmány második részében az „imperializmus élménye” köré épül a szerző gondolatmenete, hangsúlyozva, hogy „Szabó Dezső megértésének [...] kulcskérdése: az ellentmondásosság problémájával való szembenézés”. Hosszas fogalomértelmezések (főleg az „antiimperialista” jellegzetességekről az életműben s körülötte) teszik nehezkessé ezt a tanulmányrészt Király elméleti konstrukcióinak egyik fejezeteként. Végül is kimondja a nála is fölvetődő súlyos minősítéseket (habár „ellentmondásos” hangsúlyváltásokról is beszél). „Hozzá tartozott például mindvégig ehhez az életműhöz az antiszemitizmus. [...] Háttérbe tolódott viszont [...] mikor a német imperializmus számára jelentett ez már manipuláló, érzelmi erőt.”²³ Az *ellentmondások* pozitív oldalához tartozik – a tanulmány harmadik fejezetében részletezve: nem is kevés – az „antiimperialista nemzettudat”, a „kelet-európai helytudat”, a „magyar műhely”- és a „példanemzet”-tudat, az „antiimperialista népiség”, az „értelmiségi önbírálat”, a teljes körű társadalmi reformprogram, a „létértelem-keresés”, a „plebejus liberalizmuskritika” (amelyben „azt róttá fel a szabadelvűségnek legfőbb bűneként, hogy a tőke diktatúrájának álnevét vált”²⁴). Király summázata a következőképpen hangzik. „Szabó Dezső legnagyobb tévedése az volt [...], hogy a felvilágosodás hozta értékek csődjeként könyvelte el azt, ami ezeknek csupán válságuk volt. Nem őket továbbvive (mint tette azt például a marxista gondolatot vállaló Lukács György), de velük szakítva, tagadva őket, gondolta át a kor új problémáit, nem az ész, de az érzelmek törvényei szerint.”²⁵

Vagyis a nagynevű irodalomtörténész és ideológus részben megerősítette Szabó Dezső helyét a 20. századi magyar szellemi világ kánonjában, ugyanakkor bizonytalanná is tette magát ezt a személyre szabott kánon, s a bizonytalanságokat nem oszlatta el az életmű körül. Hiszen nem mutatott be alapvetési eredményeket, a marxista úton haladt tovább: hozzáigazítva állásfoglalását a századvég szakmai közhangulatához. Éppen a három legsúlyosabb kérdésben (faj, antiszemitizmus, harmadik út) maradt meg a korábbi bizonytalanság. Király nem nézett szembe *elemző* és *fogalomtisztázó* módon ezekkel a kérdésekkel, ehelyett saját (valóban kidolgozott, de úgyszintén homályos) – a Németh Lászlóról szóló akadémiai székfoglaló előadásához hasonló módon –, az antiimperialista helyzettudat- és harmadik világ-konceptiójába helyezte Szabó Dezső gondolatvilágának sémáját.

Király István terjedelmes és bonyolult fogalomrendszerű tanulmányát hozzászólások sora követte. Többek között Gróh Gáspáré, amelyben Gróh egy új Szabó Dezső-kép kialakítása felé indult

el.²⁶ Szóban forgó hozzászólásában éppen a fogalomtisztázó bekezdések a legérdekesebbek és legfontosabbak. Rámutat, hogy a „faji szemlélet” – Ady nyomán – éppenséggel „nem a kirekesztés, hanem a befogadás céljával született”, mégpedig „a nemesi-dzsentroid nemzetfogalom felváltására, a nemzet alatti tömegeket is magába foglaló” tartalommal. E fogalom mögött tehát „plebejus töltés” állt. (Csak később sajátította ki és torzította el ezt az ellenforradalmi kirekesztő ideológia.) Parasztmítosznak láttatott (vagy részben tényleg az) parasztképe és parasztábrázolása nagyban hozzájárult a magyar kulturális és művészi gondolkodás lassú átalakulásához, a paraszti (népi) kultúra fölfedezéséhez és a népi mozgalom, valamint a népi irodalom megszületéséhez. Ez nagy szellemi vívmány a 20. századi magyar kultúrában – tehetjük hozzá: Szabó Dezsőnek *egyik legnagyobb érdeme*, igazán nagy hatása: közvetve vagy közvetlenül Bartók és Kodály, Móricz és Németh László ébresztője volt.²⁷ Meghatározó kultúratörténeti szerepe vitathatatlan. A néhány éves „ellenforradalmi” korszaka után rendkívül éles társadalomkritikával lépett a nyilvánosság elé, amelynek releváns voltát nemcsak a „népi” írók érezték és ismerték el, de – például – Fejtő Ferenc, Komlós Aladár, sőt Lukács György, majd Keresztury Dezső és Rónay György is. Gróh Gáspár azt is észrevételezi, hogy az antiszemizmus mint *kategória: gyűjtőfogalom* – Bibó István is utalt erre, láttuk –, amelyen belül több variánsa, alfaja, *árnyalata* van. Szélsőséges formában csak az 1918 őszét követő időszakban jelent meg Szabó Dezsőnél: az életmű maga – összességében – nincs terhelve antiszemizmussal.

Petrik Béla tanulmányai²⁸ hasonló értékelést adnak, mint Gróh Gáspáréi. Úgyszintén a *szabadon gondolkodás* jellemzi őket, s az olvasó számára eléggé egyértelművé válik, hogy Szabó Dezső munkásságának érdemei számosak és fontosak. Minden modorossága, leegyszerűsítései, indulatos hangneme, sokszor taszító viselkedése, provokációi, összeférhetlenségei, írásainak belső problémái, esztétikai gyengeségei stb. sem feledtethetik, hogy személyes és írói bátorsága, gondolatvilágának alapvetően egészséges természete indokolják, hogy vele szemben a 21. század elején megszűnjék a félig-meddig karanténba zárás (illetve a „fogságban” tartás) állapota, és elfoglalja méltó helyét a múlt század többi jeles szellemi nagyságának körében.

A legújabb Szabó Dezső-értékelések közül három véleményt hozunk közelebb. Veres András a háromkötetes sajtósági irodalomtörténetben *Egy 20. századi próféta* címmel ad értékelést: tompítva az addigi vádak és ellenszenvet vele szemben, ám megjegyezve, hogy az „igazi veszélyt” változatlanul „antiszemizmusa jelentette”.²⁹ Legújabban Szabó Dezső *újrértékelésére* hívott föl Veres.³⁰ Itt stabilabbnak látja hőséneke világképét, mint korábbi dolgozatában, változatlanul kiemeli viszont a „rasszizmust” mint szellemi és politikai pozíciót. Ezzel együtt is nagyra értékeli szembefordulását az ellenforradalmi rezsimmel, majd a német nemzetiszocializmussal.

Gyurgyák János Szabónak a fajvédelmi ideológia körébe eső megnyilvánulásait vizsgálta szelletes és éles kritikával.³¹ Mindenekelőtt e nézetrendszer zártságát és az abszolútumba eső koordinátáit hozza előtérbe a magyar fajról, a zsidóság (majd a németség) elleni – absztrakt – harcról, a magyar parasztság elképesztő idealizálásáról, a tiszta magyar fajú középosztály eleve paraszti jellegéről. S Szabó mindezt nem fajvédelemnek nevezi, hanem a holnap nacionalizmusának, új nacionalizmusnak.

Az ifjabb nemzedékek kutatói közül Kovács Dávid könyvét említjük először, amelyben többek között leszögezi, hogy Szabó Dezső „nemzetfelfogását nem lehet [...] levezetni olyan értelmezési keretből, mint »ellenforradalmi ideológia«, »jobboldali radikalizmus«, »fajelmélet«, »fajvédelem«, »völkisch transzfer« stb.”³²

Veszprémi László Bernát Szabó Dezső „eszméinek következetességét” hangsúlyozza dolgozatában.³³ Szerinte Szabó pályáját két állandó elem keretezte: liberalizmusellenessége (gazdasági téren elsősorban) és (ebből következően) kapitalizmusellenessége. Ezekből következett a zsidósággal kapcsolatos nézetrendszere is, amely közel állott Jászi Oszkár felfogásához, „aki polgári radikális-ként szintúgy a dualizmus nagybirtokos és nagytőkés rendszerének egyik pilléréként azonosította a zsidóságot”,³⁴ Ifjabb korában (Székesfehérvárott például) Szabónak voltak klasszikusan antiszemita újságicikk-megnyilvánulásai, de a húszas évek elejétől (*Rocamból-romantika*, 1923) a „zsidókérdés” túlnyomórészt a kapitalista és nagybirtokos rendszerrel összefüggésben jellemezte felfogását. A harmincas évek végétől pedig szembeszállt a zsidóellenes politikai törekvésekkel.

Akárhogy is: a Szabó Dezső-kép lényegesen átalakult a jelzett évtizedek (hatvan év) során: a teljes elutasítástól eljutottunk a bírálva befogadás közelébe.³⁵

SZABÓ DEZSŐ–NÉMETH LÁSZLÓ „PÁRHUZAMOK”, „HASONLÓSÁGOK”, „ROKON GONDOLATOK”. NÉHÁNY PÉLDA

A fentiek átgondolásai után nem kell úgy tennünk, mintha azt hinnénk: a Szabó Dezsőre emlékeztető vagy talán éppen őhöz (is) visszanyúló eszmei „gyökerek” fölfedésével dehonesztáljuk Németh László (vagy bárki más) életművének egyik-másik részét, netán magát a gondolkodó Németh Lászlót is. A pontos fogalmi háló szövegeinek föltárása, az egyes jelentésrétegek előhívása ugyanis egyre inkább azt mutatja, hogy Szabó Dezsőt (esetleg bírálva) elismerni, értékeiket, jelentőségét a magyar eszmetörténetben és közgondolkodásban *szakszerűen és jóhiszeműen* meghatározni továbbra is időszerű (és termékenynek ígérkező) kutatói feladat.

Továbbra is ózdkodunk ugyanakkor a „hatásméletek” erőltetésétől, szívesebben használjuk a „rokon gondolatok”, „hasonlóságok”, „párhuzamok” megnevezéseket (s ezeket is idézőjelben). Utaltunk már rá, hogy a hatásokat (ki kire „hatott” valójában?) nemegyszer nehéz és kockázatos bizonyítani (bár korántsem lehetetlen), míg az utóbbiak szemmel láthatóan jelennek meg. S nem csak Szabó Dezsővel kapcsolatban. (Rendkívül széles a mezőny: a népi mozgalom számos jelentős alakja is szóba jöhet, jöhetne.) Ezen túlmenően az egyes rokon témák, gondolatok, fogalmak, stratégiák nem statikusan folynak át az egyik életműből a másikba, hanem – különösen intellektuális, életérzésbeli stb. szintkülönbségek esetén – változva, átalakítva, színeződve, sőt más minőségbe átcsapva. Aligha kétséges, hogy Szabó Dezső, valamint (a kiforrott, érett) Németh László vonatkozásában fennállott az intellektuális (szemléletbeli, műveltségbeli, mentalitásbeli, jövőképbeli stb.) szint- és eszményvilágbeli különbség egyfelől, másfelől pedig a kezdeti Szabó Dezső-„tanítvány” Németh hamarosan erősen szuverén módon függetlenedett Szabó Dezsőtől; anélkül azonban, hogy egykori *felszabadító* mesterét – ha bírálta is nemegyszer – valaha is végleg megtagadta volna. S ha a fiatal Némethet sok esetben meg is ihlették Szabó Dezső fölfedező gondolatainak életszerűségei, azt tapasztalhatjuk, hogy rendszerint *átalakította* őket, *más jelentést és jelentőséget kaptak* ezek a gondolatok Németh későbbi feldolgozásainak, belsővé tételének és interpretálásainak során. Mert nem elégséges (és csak féligazság) a kapcsolattörténet akár csak vázlatos összeállításához annak megállapítása, hogy Németh László *Tanú*-beli reformprogramjában „egyetlen számottevő elem sincs, mely ne lett volna meg már Szabó Dezsőében”. Hozzá kell tenni legalább annyit, hogy Németh „az egészhez hozzáadta a maga jellegzetes többletét: a minőség eszméjét”.³⁶ Mint például a lelkek reformjának, az új nemességnek, az erkölcsi megújodásnak, az új embereszménynek a nélkülözhetetlenségét. Miként Grezsa Ferenc – néhány kritikus példán (fajfogalom, társadalomkép, hungarológia-felfogás) meggyőzően (és érzékeny részelemzésekkel) utalt rá még a nyolcvanas évek végén: „Szabó Dezső inkább kiindulópontja, semmint mintája vagy mértéke Németh László gondolkodásának: az írói indulás fontos pillanatában találkozik vele, de kezdeti lelkesedésébe [...] hamarost kételemek szövődnek.”³⁷ Németh László – összegez Grezsa – *teljességigényének* egyik jellegzetessége, hogy „a »népi«, az »urbánus«, a »völkisch«, a dogmatikus marxista stb. részfeldfogások ellenében itt is az enciklopédikus ösztön vezérli – a sokféle elemből a legjobbat összerakni”.³⁸ Találón jegyzi meg Gróh Gáspár, hogy Németh László oly módon volt Szabó Dezső „követője”, hogy „egyetemes műveltségével, írói erejével és kivételes moralitásával egyúttal meg is tisztította salakjuktól a Szabó Dezső által esetenként méltatlan módon hirdetett és gyakorolt elképzeléseket”.³⁹

Az alábbiakban *néhány* konkrét példán keresztül (a *teljesség* bemutatása monográfiát igényelne) kísérletet teszünk gondolati párhuzamok, rokon kiindulópontok meglétének szövegszerű igazolására (majd később végigkövetjük a Németh László életművében felbukkanó, Szabó Dezsővel kapcsolatos utalásokat, kommentárokat, magyarázatokat, értékeléseket – ezeket viszont a maguk érdemi teljességében).

•

Két észjárás szerinti kritikusi attitűd: Szabó és Németh reflexiója Klebelsberg könyvéről

Az 1928-ban *Neonacionalizmus* című Klebelsberg-cikkgyűjteményt mindketten olvasták, és a kötet ürügyén egy-egy esszében reagáltak rá. Szabó az *Előőr*sben folytatásokban,⁴⁰ Németh a *Napkelet* ankétján.⁴¹ Szabó a tőle nem szokatlan heves indulattal támad az egyébként is gyűlölt grófra: mellébeszélésnek, altatásnak tartja az egészet: Klebelsberg nem beszél a ténylegesen elevenbe vágó

magyar ügyekről. Ez a „neonacionalizmus” germánbarát (a történetírásával – Szekfűvel? – együtt): holott az 1867 után beözönlött, látszólag asszimiláltak vették el a levegőt az őshonosoktól. Ővük az oktatás, a kultúra (maga Klebelsberg), az államigazgatás, a hadsereg, a katolikus egyház. A „becstelen germán uralom” vitte bele a magyarokat a világháborúba. Egyszóval: a „neonacionalizmus” éppen nem magyar érdekeket szolgál.

Hangulatában, modorában, nyelvi-stilisztikai formájában sístergő esszével reagál Németh László is. A nagy különbség azonban az, hogy míg Szabó elveri a port a szerzőn, és újrahánytorgatja a germán bűnököt, Németh csupán érinti a Klebelsberg-gondolatmenetet; ő *saját programot* válasz: előretekintve együttes *cselekvésre és küzdelemre* buzdít. A „sistergés” a fiatal kritikus nyelvi, stílusbeli helykeresését jelenti és jellemzi (e tekintetben viszont Szabó Dezső-„ízű”); tartalmilag viszont bontakozó reform-alaptételeiből rak össze egy cikkre valót. „Magyarság a magyar állam helyett”, „a magyar génusz” gyógyító ereje és szerepe, „a föld népe” (már-már mitizálva); az új magyar középosztály megteremtése; „a polgárság pacsul kultúrájával” szemben a népi-paraszti kultúra. Hitvallása: „Az integer Magyarország helyett van egy sokkal szentebb jelszó: az integer magyarság.” Az ő nacionalizmusa – mondja végül – megegyezik a Bethlenek, Rákócziak, Kossuthok nacionalizmusával.

•

„Mély magyar” (– „híg magyar”?). *A magyar protestantizmus élménye*

Időrend szerint (a metaforikus képalkotás szintjén is) a „mély magyar” témavilágban bizonyosan Szabó Dezső a gondolat időbeli „elsőbbisége”.⁴² Több szempontból nevezetes tanulmánya: *A két forradalmi költő* (amit az érettségi előtt álló Németh László olvasott, ismert) a Nyugat 1919. február 16-i Ady-émlékszámában – a két forradalom közötti időben – jelent meg. Petőfi és Ady alkotásáról, forradalmiságáról, illetve ezek jelentősen eltérő tartalmairól értekezik itt Szabó. Megállapítja, hogy kettejük egyénisége erősen különbözik: a szláv eredetű Petőfi magyarsága „bizonyos értelemben külső magyarság”, ő sokkal inkább „nemzetközibb”, mint Ady, hiányzik belőle a magyarságnak a Berzsenyi-féle „belső, tragikus láza”; ehelyett: „Az életégészség diadalmas terjengésével harsog ki belőle mindenkitől megérthető himnusza a holnapnak.” Ady viszont „erdélyi magyar és magyar nemes volt minden sejtjében, a magyarság minden elmúlt századával. [...] Soha még költő sajjóbban, gyötrelmesebben magyar és múlt nem volt, mint ő. A múltnak, fajiságának, társadalmi osztályának élő integritása az, ami meghatározza tragikumát, s ott van művészete minden gyökérszálánál.” „A magyarság az ő belső tragédiája.”⁴³ S idézzük fel Németh László későbbi gondolatát, a „mély magyarság” metaforáját! Mik voltak (lettek, Szabó Dezsőt egy kissé „átmetaforizálva”) ennek alapértelmezései? Miként ezt jó néhányszor elmagyarázta: ez a szemléleti és életérzésbeli jelenség *kettős mélység*, amely *mögöttünk s alattunk* az elmúlt magyar évszázadokban rejtezik: a népi (faji) mélység és a történelmi (időbeli) mélység: a magyar és az európai régmúlt nagy értékei.⁴⁴ „A zenében Bartók és Kodály kutatják fel a 19. századi hordalék alatt a népi őserőt, s hozzájuk tartozik a fiatal Szabó Dezső is” Berzsenyi- és Eötvös-tanulmányával s „hatalmas nyelvkészségével”.⁴⁵ A klasszikusan mély magyar költő – a kiindulás –: Berzsenyi Dániel. Szabó is, Németh is őt tekinti e meghatározó életérzésbeli, költészeti, sőt gondolkodás- és mentalitásbeli (voltaképpen nemzetkarakterológiai) magatartásmintának, s öntudatlanul is megteremtőjének. Szabó is, Németh is gyakorta utalnak Berzsenyire, s nyomában a magyar irodalomban Csokonaira, Kemény Zsigmondra, Katona Józsefre mint a „mélymagyarság” hiteles képviselőire. (Ugyanígy a 16–17. századi erdélyi kulturális világra, életformára, a protestantizmusra, amelyekben s amelyek által a nagy magyar tragikus sorskérdések kultúratörténeti értékű megformálódást kaptak.) Szabó is, Németh is sokszor hozza fel a Berzsenyi-jelenséget (Németh könyvet írt róla⁴⁶), s itt is Szabó Dezső az időbeli első, aki Berzsenyit a *modern magyar költészet* megteremtőjének látja. *Berzsenyi Dániel* címmel 1912-ben írt esszét a Nyugatban,⁴⁷ amely így kezdődik: „Berzsenyi, Katona, Kemény, Madách: valami közös szomorúság, közös nagyszerűség van e négy életben. Egy faj kétségbeesett erőfeszítése az örökkévaló után. Az életük gyöttrődő keresés.”⁴⁸ Igen, ez a lelkiállapot a mélymagyarság jellemzője. S az is, hogy „a tettben tomboló erő mellett Berzsenyi mindig ott látja a megsemmisülést”. Ezt a tragikus életérzést Németh László mint rejtett erőforrást érezte a magáénak. Egy példa csupán – társadalom-lélektani összefüggésben – a *Debreceni kátéból*, 1933-ból: „Reménytelen a harcunk? A nagyság, mint maga

az élet is, reménytelen, s a reménytelenségben, a falhoz állított népek harcában van valami kétszerkettő fölötti remény. A történelem a tragikus életérzés csodája. Marathonnál a reménytelenség győzött.”⁴⁹

Az az aspektus is figyelembe veendő a „mély magyar” gondolatomb Szabó Dezső-i változatánál, hogy ő is egyértelműsíti – Németh Lászlóhoz hasonlóan – a magyar protestantizmus felszabadító erejét a magyar irodalom kibontakozása és fejlődése során. 1934-ben például *A magyar irodalom sajátos arca* című tanulmányában írja a következőket: „a protestantizmus adta meg a nagy történelmi lökést az európai magyar irodalom életbe indulására. [...] azzal, hogy az ősi magyar pszihét felszabadította a nagyrészt idegenekkel uralkodó idegen vallás vaskényszerű uralma alól”.⁵⁰ A magyar irodalom igazi európai gyökerei „a magyar élet egyetlen termő humuszához”, a parasztághoz nyúlnak le. Látszik az is, hogy a Németh László gondolatvilágában ez az összefüggés árnyaltabban van megfogalmazva. A protestantizmus történelmi jelentősége nála is prioritás, a „termő humusz” tényleges társadalmi-szociológiai köre viszont jóval szélesebb világot ölel fel. Másfelől: Németh László a negyvenes évek elején különbséget tesz – mégpedig éles különbséget – az Ady, a Bartók, a Móricz módján „teremtő művészek”, valamint a saját eszményvilága, ennek szellemi orientációja, iránya között. „A Bartók módján teremtő művészek számára – írja – a nemzet elsősorban a parasztság volt. Az ő művészetükben a közös megállapodás (Szabó Dezső szavával) az volt, hogy a nemzetet a parasztságra kell építeni.” Ezt sokáig (legalábbis formálisan) ő maga is vallotta, ám „ösztönében” nem ezt az orientációt követte, az ő számára „a nemzet az értelmiség volt”. *A majdani, az utópiabeli*.⁵¹ (Külön elemzést érdemelne, hogy ebben az összefüggésrendszerben vajon már nem más – társadalmi-politikai – összefüggésekről van-e szó, tehát nem irodalmi-művészeti kérdésekről.)

A protestantizmus mint a magyar nemzetet éltető szellemi és lelki erő Szabó Dezsőnél (a fentiekén túl) legtöbbször az idegenek elleni védelem lehetőségét és történelmi szerepének méltatását jelenti. Nem vallási, teológiai problémaként jeleníti meg, nem is a (különben nem kedvelt) katolicizmus mint vallás elleni védőszerként, hanem magyar (nemzeti) önvédelmi reflexként. Az 1926-ban megjelentetett, az országos protestáns kongresszus tagjainak írt röpiratában⁵² élesen veti fel az *idegen*, illetve őshonos dichotómiát, s történelmi trendként beszél arról, hogy a katolikus *életérzés* és (főként) a katolikus egyház nem a valóságos összmagyar érdekeket szolgálta (és szolgálja), hanem az *idegenvéreket*: germánokét (Habsburgokét, németekét), tótokét. „Itt felekezeti látszatok mögött éhes és ügyes idegen fajok mohó hódításáról van szó.”⁵³ S rögtön következik – dramaturgiai hatást hordozva nemegyszer Szabó esszéírásában, publicisztikájában – a józanság, a megfontolt-ság hangját és magyarozatát közvetítő betoldás: „Nem azt akarom, hogy a magyar más vérűt kitúrjon az ország földjéről: csak azt, hogy mások se túrhassák ki a magyart. Nem azt akarom, hogy a magyar más vérűeket elnyomjon: csak azt, hogy őt ne nyomják el se politikailag, se gazdaságilag, se kulturálisan. Nem azt akarom, hogy más vérűnek hátrány legyen a származása, csak azt, hogy ne legyen előny az érvényesülésben az, hogy idegen eredetű.”⁵⁴ Szabó rendkívüli (történelmi és jelenkori) jelentőséget tulajdonít a magyar protestantizmusnak, ugyanakkor vállalhatatlan feladatok sokaságának a megoldását vagy ebben a vezető közreműködő szerepet várja el tőle: az 1867-tel megroppant magyar öncélúság helyreállítását, a demokrácia, az egyén felszabadítását, a társadalmi igazságosság megteremtését (és így tovább) az élet minden területén.⁵⁵ Később is „ősi”, védekező-önvédelmi, illetve megújító erőként tekint a magyar protestantizmusra. (Például: „A magyar reformátusság mindenekelőtt magyarságot jelentett, a sajátos ősi magyar lélek megújítását, életre ébredését.” S jelentette a „magyar demokráciát”. A katolikus vallás viszont a kora középkorban csak ráerőszakolt, idegen vallás volt, azóta is az.)⁵⁶

Németh László protestantizmus-felfogása (élménye) szelídebb, békésebb és – főleg – árnyaltabb, mint a Szabó Dezsőé. Számára a protestantizmus *mély belső élmény*, személyes életprogram, életideál. A bennünk lakó Isten élménye. Egyház nélküli vallásos érzés, amelyben benne van az evilági „üdvözülés” és a szintén evilági „elkárkozás” lélektani és erkölcsi lehetősége. Amely nem zárja ki a Szabó Dezsőnél is nagy szerepet játszó társadalmi, történelmi és kulturális szerepekkel való számvetést. A Ravasz László református püspöknek szánt esszéjében 1936-ban írta a következőket. „Pályámon egy pillanatra sem szolgáltam a protestáns egyházat – sőt mint minden mai egyháznak ellenfele voltam és vagyok, de mindig szívesen követtem a magyar protestáns hagyományt, melynek legfrissebb s legteljesebb kivirágzását Adyban szerettem. Sylvester János, Heltai Gáspár, Vizsolyi biblia, Szenczi Molnár Albert zsolttárai, Bethlen Miklós, a debreceni kör Földitől Fazekasig,

sőt Tóth Árpádig: kedves tanulmányaim címei; egyben családfám is a magyar szellemben. [...] Magamban ez a református-tudat talán sosem volt több, mint valami biztosság-érzés [...], amely Csonkától Szabó Dezsőig minden protestáns írófélében megvolt.”⁵⁷ Azt is megállapíthatjuk, hogy Szabó személyes odafordulása saját reformátusságához nemegyszer fellengzős, líraian szétolvadó, főleg érzelmekhez (a romantikusan felidézett ifjúságához) kötődő szemlélet is.⁵⁸

(Folytatjuk)

JEGYZETEK

¹ VEKERDI László, *Németh László alkotásai és vallomásai tükrében*, Szépirodalmi, Budapest, 1970. GREZSA Ferenc, *Németh László vásárhelyi korszaka*, Szépirodalmi, Budapest, 1979. SÁNDOR Iván, *Németh László üdvtana*, Gondolat, Budapest, 1981. Kocsis Rózsa, *Minőségeszmény Németh László szépírói műveiben*, Magvető, Budapest, 1982. GREZSA Ferenc, *Németh László háborús korszaka*, Szépirodalmi, Budapest, 1985. SÁNDOR Iván, *A Németh László-pör*, Magvető, Budapest, 1986. MONOSTORI Imre, *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása*, Magvető, Budapest, 1989. GREZSA Ferenc, *Németh László Tanú-korszaka*, Szépirodalmi, Budapest, 1990. (Leginkább ebben a monográfiájában jutott szóhoz a szerző átgondolt véleménye a Szabó Dezső–Németh László kapcsolat mibenlétéről.) FÜZI László, *Alkat és mű. Németh László 1901–1975*, Kalligram, Pozsony, 2001. MONOSTORI Imre, *Németh László esszéírásának gondolati alaprétegei*, Kortárs, Budapest, 2005. BÉKÉS Márton, *A hagyomány forradalma. Németh László politikája*, Kortárs, Budapest, 2009.

² KIRÁLY István, *Eszmei problémák Németh László műveiben 1945 előtt*, Kortárs, 1982/7, 1138–1151.; 1982/8, 1291–1307. A másik nagy összegező esszéjében (*Németh László gondolatvilága* = NÉMETH László, *Életmű szilánkokban*, I, Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1989, 5–61.) elmarad Szabó Dezső említése, ám metodikailag igen érdekes, hogy Király későbbi jelentős Szabó Dezső-tanulmányának kulcsfogalma, „az ellentmondások írója” itt Németh Lászlóra vonatkozik (rögtön az első fejezet élén).

³ A kutathatóság valószínűleg teljességét a Budai Balogh Sándor és Hartyányi István által elkészített nagy munka, a Szabó Dezső életmű-bibliográfia (Szenci Molnár Társaság [Budapest, 1996]) teszi lehetővé (már elég régóta: több mint két évtizede). Miként Németh László vonatkozásában a Hartyányi István (és Kovács Zoltán) összeállította, nem kevésbé nélkülözhetetlen életmű-bibliográfia (Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1992). Jó útbaigazító Szócs Zoltán *Szabó Dezső-enciklopédia* című összeállítása: számtalan kevésbé ismert epizódot gyűjt össze és rendez ábécé szerint Szabó Dezső életéből, munkásságából és kapcsolatrendszeréből (Kairoosz, [Budapest,] 2011).

⁴ Lásd ezzel kapcsolatban Petrik Béla recepciótörténeti tanulmányát *A teljes kép felé. A magyar népi mozgalom történetéből* című kötetében (Felsőmagyarország, Miskolc, 2008, 13–92.). Továbbá PÉTERFI Gábor, *A „puha diktatúra” és az emigráció Szabó Dezső-képe = uő, Szabó Dezső és Féja Géza Trianon-reflexiója és külpolitikai nézetei*, L’Harmattan, Budapest, 2011, 44–46.

⁵ ERDEI Sándor, *Szabó Dezső*, Kortárs, 1958/1, 105–117.

⁶ BESSENYEI György, *Szabó Dezsőről*, Kortárs, 1958/2, 266–272.

⁷ SZIGETI József, *A nemzeti kommunizmus őskeresése*, Élet és Irodalom, 1958. február 28., 1–2.

⁸ *A Szabó Dezső-vitáról*, Kortárs, 1958/4, 589–596.

⁹ *A „népi” írókról. Az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalása*, Kortárs, 1958/7, 3–26. Idézet: 7.

¹⁰ NAGY Péter, *Szabó Dezső*, Akadémiai, Budapest, 1964 (2. kiad.: 1979). E vastkos kötet előmunkái közé tartozik a szerző korábbi két kötete: *Szabó Dezső indulása*, MTA Irodalomtörténeti Intézete, Budapest, 1958; valamint *Szabó Dezső az ellenforradalomban 1919–1923*, Szépirodalmi, Budapest, 1960.

¹¹ NAGY, *Szabó Dezső, i. m.*, 515.

¹² GOMBOS Gyula, *Szabó Dezső*, Püski, München, 1966. (További kiadások: Aurora, München, 1969; Püski, New York, 1975; Püski, Budapest, 1989. Jelen dolgozatunkban az 1975-ös kiadást használtuk.)

¹³ GOMBOS, *i. m.*, 292.

¹⁴ *Uo.*, 349.

¹⁵ BÉLÁDI Miklós, *Hozzászólás a Szabó Dezső-kérdéshez [1979]* = *Uő, Értékváltások*, Szépirodalmi, Budapest, 1986, 121–129. Kiemelés az eredeti szövegben.

¹⁶ *Uo.*, 126–127.

¹⁷ A harmadik *út* és a harmadik *oldal*, valamint a harmadik *Magyarország* fogalmainak tartalmi máig nincsenek egyértelműsítve, tehát a használat során a tartalmak keveredhetnek, éppen ezért bizonytalanságot és félreértést is okozhatnak. Németh László a harmadik *oldalt* elsősorban belpolitikai vonatkozásai szerint használta: az uralkodó jobboldallal és a polgári radikális baloldallal egyaránt szemben. Az *Ember és szerepben* írta: „Van a Törzsfő Magyarországa, és van az Osvát Magyarországa – nem születhetik-e meg az én bábáskodással a harmadik?” (Vö. in *Homályból homályba. Életrajzi írások*, Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1977, I, 334.) Ez a harmadik Magyarország-metaphora azonos a harmadik oldal tartalmával. (Béládi pontosan értelmezte a fogalmat.) Metaforikus utalásként függetlenségi nézőpontot is magába olvaszt a harmadik oldal. Többek között a *Szárszói beszédhez* fűzött megjegyzésében Új-Guinea és lakói, a pápuák kapcsolatáról. A pápu „oldal” sem angol, sem holland fennhatóságot nem kíván: Új-Guinea legyen – maradjon – a pápuáké: „Ez a harmadik oldal” – magyarázta ott Németh 1943 augusztusában: a *magyar függetlenség* mellett téve hitet, s nem valami „köztes” pályát

keresve. (Vö. Szárszó. *Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszélés-sorozata*, Püski, Budapest, 1993, 51–52.) A harmadik út Némethnél *európai kitekintést* jelent: a magyar „harmadik oldal” „mély-magyar” kultúrája és az európai kultúra legjobb értékei *összekapcsolásának* eszményét. (Vö. *Magyarság és Európa*, Franklin, Budapest, 1935, 114.) Másként próbálta értelmezni (de nem tudta igazán érzékletessé tenni) a „harmadik út /oldalt / Magyarországon fogalmi rendszert Gombos Gyula: „A Harmadik Magyarország: az igény bejelentése, a harmadik oldal: politikai állásfoglalás; a harmadik út: program és mozgalom.” (Uő, *A harmadik út*, Püski, Budapest, 1990, 7.)

¹⁸ Lásd HUSZÁR Tibor, Bibó István. *Beszélgések, politikai-életrajzi dokumentumok*, [1977] Kolonel, [Budapest,] 1989, 79–82.

¹⁹ SZABÓ Miklós, *Szabó Dezső, a politikai gondolkodó* = Uő, *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*, Medvetánc Könyvek, [Budapest,] 1989. Elsősorban: 211–213. Lásd még a vele készült interjút: *Népszabadság*, 2000. június 21.

²⁰ BORBÁNDI Gyula, *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*, 2. kiad., Püski, Budapest, 1989.

²¹ Uo., 136.

²² KIRÁLY István, *Az ellentmondások írója: Szabó Dezső*, Alföld, 1986/9, 56–74.; 1986/10, 29–49.; 1986/11, 27–60.

²³ Uo., 1986/10, 47.

²⁴ Uo., 1986/11, 48.

²⁵ Uo., 1986/11, 56–57.

²⁶ GRÓH Gáspár, *Ellentmondások tűnődések Szabó Dezsőről*, Alföld, 1987/5, 43–53. Ua. = *Szabó Dezső emlékkönyv*, szerk. Szócs Zoltán, Szabó Dezső Emléktársaság, Budapest, 1993, 170–180. (Idézetek: 174–179.) A szerző sokat tett Szabó valóságos értékeinek föltárásáért, megismertetéséért. (Vö. többek között: *Szabó Dezső: Ady*, Tiszatáj, 1984/1, 40–44.; *Egy regény utóélete* = SZABÓ Dezső, *Az elsodort falu*, Csokonai, Debrecen, 1989, 549–569.; *Gombos Gyula: Szabó Dezső. A harmadik út forrásvidéke*, Magyar Napló, 1990/8, 11.; *Szabó Dezső: A magyar Káosz*, Tiszatáj, 1991/5, 78–82.; *A látóhatár egésze*. *Szabó Dezső: Az egész látóhatár*, Hitel, 1992/8, 58–63.; *Szabó Dezső: Életeim*, Magyar Szemle, 1997/1–2, 194–199.; SZABÓ Dezső, *Az elfelejtett arc*. *Elbeszélések*, szerk. GRÓH Gáspár, Osiris, Budapest, 2000; *Az elsodort író*. *Szabó Dezső*, szerk. GRÓH Gáspár, Nap, Budapest, 2002 [„In memoriam” sorozat]; SZABÓ Dezső, *Tanulmányok, esszék*, szerk. GRÓH Gáspár, Kortárs, Budapest, 2007; *Az egész Szabó Dezsőért*, Hitel, 2009/6, 103–112.; *Úton Az elsodort falu felé*. *Szabó Dezső irodalomszemléletének formálódása*, Magyar Szemle, 2015/1–2, 130–142.)

²⁷ Kodály is, Bartók is becsülte őt. Szabó nagy vívmányának tartotta a *mélységekből föltárt magyar* parasztzene gyűjtését és feldolgozását. (Vö. BUDAI BALOGH Sándor, *Bartók Béla és Szabó Dezső egymásról* = Uő, „*Megtöröm a villámokat*”. *Tanulmányok, írások Szabó Dezsőről*, Püski–Magyar Lira Bt., Budapest, 2004, 48–51.)

²⁸ A már említett (PETRIK Béla, *A teljes kép felé. A magyar népi mozgalom történetéből*) mellett Uő, *A népi-nemzeti mozgalom történetéből*, Felsőmagyarország, Miskolc, 2012. Elsősorban: 9–50.

²⁹ *A magyar irodalom története, III, 1920-tól napjainkig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Gondolat, Budapest, 2007, 190–201. Idézet: 195.

³⁰ VERES András, *Szabó Dezső újraértékelése*, Jelenkor, 2013/1, 61–68.

³¹ GYURGYÁK János, *A próféta*. *Szabó Dezső* = Uő, *Magyar fajvédők*. *Eszmetörténeti tanulmány*, Osiris, Budapest, 2012, 51–72.

³² Kovács Dávid, *Szabó Dezső nemzetszemlélete. A közösségi identitás változatai Szabó Dezső életművében*, Attaktor, Máriabesnyő, 2014. Idézet: 150. Lásd még: Uő, *Szabó Dezső és Szekfű Gyula magyarságszemléletének párhuzamai* = *A negyedik nemzedék és ami utána következik*. *Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*, szerk. UJVÁRI Gábor, Ráció, Budapest, 2011, 213–228.

³³ VESZPRÉMI László Bernát, „*Az elsodort falu szerzője [...] nem konjunktoralvag*”. *Szabó Dezső eszmeiségének következetességéről*, Kommentár, 2017/3, 44–60. Idézet: 45.

³⁴ Ezzel kapcsolatban lásd még: PELLE János, *Jászi Oszkár. Életrajzi, eszme- és kortörténeti esszé*, XX. Század Intézet, Budapest, 2001. Elsősorban: „*Jászi-Jakubovics*”, a *zsidó*, 236–265.

³⁵ Vö. még: IMRE László, *Még egyszer Szabó Dezsőről*. *Jegyzetek az újra megjelent Az egész látóhatárról*, Alföld, 1993/4, 77–83. (Imre László igen kritikus – joggal – a Szabó személyiségéből fakadó írói-magatartásbeli és stílusbeli szélsőségekkel kapcsolatban. Rámutat arra is, hogy téves megközelítés, ha „jobboldali” gondolkodóként beszélünk róla, hiszen sokszor közel állt a szocialista, sőt kommunista nézetekhez. „A mából visszatekintve tehát nem a fasizmus, hanem egyfajta »népi demokratikus« szocializmus előkészítőjének mutatkozik.” (Uo., 80.) Lásd továbbá: NÉMETH G. Béla [interjú]: *Bálvány volt vagy bálványt játszott? Szabó Dezső újraértékelése*, 168 Óra, 1990/24, 26–27.; FÁBIÁN Ernő, *Szabó Dezső nemzetállama*, Alföld, 1993/4, 83–90.; SZABÓ Miklós, *A vátesz*, Világosság, 1996/8–9, 120–128.; SÜKÖSD Mihály, *Szabó Dezső feltámadása?*, Mozgó Világ, 1996/12, 115–118.; SALAMON Konrád, *Szabó Dezső és hatása*, Magyar Napló, 2003/5, 21–25.; Kovács Gábor, *Liberalizmusképek a népi mozgalomban: Szabó Dezső, Németh László, Bibó István* = *A felvilágosodás álmjai és árnyai*, szerk. LUDASSY Mária, Áron, Budapest, 2007, 468–494.

³⁶ Vö. GOMBOS Gyula, *A harmadik út*, 10.

³⁷ GREZSA Ferenc, „*A tanulmány volt az én honpolgári adóm...*” *A Tanú-író Németh László magyarságképéről*, Forrás, 1988/8, 77–83. Idézet: 79.

³⁸ Uo., 83. Az elsősorban eszmetörténész Lackó Miklós hasonlóképpen értékeli ezt a szellemi kapcsolatot. A „tanítvány” Németh Lászlót a húszas évek végétől az „intellektuális igényesség” idegenítette el Szabó Dezsőtől. Vö.: LACKÓ Miklós, *Egy szerep története. I. A fiatal Németh László és a húszas évek* = Uő, *Szerep és mű*. *Kultúrtörténeti tanulmányok*, Gondolat, Budapest, 1981, 157–188.

³⁹ GRÓH Gáspár, *Úton Az elsodort falu felé*. *Szabó Dezső irodalomszemléletének formálódása*, 130–131.

- ⁴⁰ SZABÓ Dezső, *Neonacionálizmus*, Előőrs, 1928. július 15., 5.; július 22., 5–6.; augusztus 5., 7–8.; augusztus 12., 7–8.
- ⁴¹ NÉMETH László, *Új reformkor felé*, Napkelet, 1928/7, 535–539. Ua. = *Sorskérdések*, szerk. GREZSA Ferenc, Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1989, 38–44.
- ⁴² Németh jóval később, a *Magyar műhely* (1956) című esszéjében is utal erre a szellemi élményére: „Az irodalom át rég tudtam, hogy a magyarságnak van egy szinte tengermélyi, értékes, kárhozó rétege. Berzsenyi, Katona, Madách, Kemény! Közel negyven éve, hogy Szabó Dezső egyik Nyugat-beli tanulmánya ezt az akkordot leütötte bennem.” (*Megmentett gondolatok*, Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1975, 200.) Szabó itteni példái: Berzsenyi, Csokonai, Katona, Vörösmarty, Ady.
- ⁴³ SZABÓ Dezső, *Nyugat*, i. h., 241–245.
- ⁴⁴ Részletesebben lásd MONOSTORI Imre, A „mély magyar” Ady és a „híg magyar” Petőfi, = Uő, *Németh László eszészírásának gondolati alaprétegei*, 28–40. Figyelemre méltó értelmezést ad Békés Márton *A hagyomány forradalma. Németh László politikája* című említett könyvében, amelyben rámutat, hogy a „mélység”, az európai és a magyar hagyomány forradalmának súlyos gondolata „Németh radikális válság-meghaladási kísérletének alapvető tette”. (l. m., 130.)
- ⁴⁵ NÉMETH László, *Magyarság és Európa*, Franklin, Budapest, 1935, 94.
- ⁴⁶ NÉMETH László, *Berzsenyi*, Franklin, Budapest, 1938.
- ⁴⁷ Ua. = SZABÓ Dezső, *Tanulmányok, esszék*, 22–31.
- ⁴⁸ Németh László írta 1968-ban: „Berzsenyi, bár azóta könyvet írtam róla, ma is úgy él bennem, ahogy Szabó Dezső tanulmányából a Nyugat próbakötetében elém dobbant [...]”. *Az igazi olvasó* = Uő, *Megmentett gondolatok*, Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1975, 607.
- ⁴⁹ Vö. NÉMETH László, *Sorskérdések*, Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1989, 71–72.
- ⁵⁰ SZABÓ Dezső, *A egész látóhatár*, 3. kiad., [Budapest, 1943.] *Magyar Élet*, III, 173–174.
- ⁵¹ Vö. *Magyar építészet* (1944) = Uő, *Sorskérdések*, 777.
- ⁵² SZABÓ Dezső, *A magyar protestántizmus problémái* [Genius, Budapest, 1926.]
- ⁵³ *Uo.*, 8.
- ⁵⁴ *Uo.*, 9.
- ⁵⁵ Szabónak ebbe a tanulmányába is beúszik a „mély magyar” gondolat, amikor arról beszél, hogy Ady, Móricz, Kosztolányi (!), Tóth Árpád, Juhász Gyula, Oláh Gábor „pszihéjükben, nyelvükben, sírásukban a magyar faj legmélyebb mélységeit hozták fel az élet irtalma felé. (Egyet kivéve mind kálvinisták és mind vér szerint magyarok!” (*Uo.*, 31.) Ebben a paradigmában szöveg szerint a „mély magyar” és az „idegen vérű” magyar áll szemben egymással: Ady Endre és Herczeg Ferenc. – Németh László elnevezésére átfordítva az „idegen vérű” azonos a „jött magyarral”. S van még egy tipologizált szellemi csoport Némethnél: a „híg magyar”, aki nem lát bele a magyar történelem és a magyar nép kultúrájának a *mélységeibe*. (Meg kell jegyezni, hogy ez a „híg” elnevezés jelentésánál nyilvánvalóan helytelen: hiszen a „mély” ellentéte nem a „híg”, hanem a „magas”. A *Kisebbségben* [1939] lapjain eleinte a „felszíni”, a „felszínes” és a „felületes” [magyar] fogalom is szerepelt a „híg” helyett, ám menet közben a szerző elhagyta ezeket a variációkat. Ez a fogalmi bizonytalanság – érthető módon – éles reakciókat váltott ki a meghökkenett bírálók részéről.)
- ⁵⁶ SZABÓ Dezső, *A magyar református öntudat mozgósítása* (1937.) = Uő, *Az egész látóhatár*, II. k., 41–45.
- ⁵⁷ NÉMETH László, *Két templom közt* = *Tanú*, 1936, I-II., 7. Vö. még: KÓSA László, *Németh László protestantizmusa* = *A mindentudás igézete* (*Tanulmányok Németh Lászlóról*), szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Magvető, Budapest, 1985, 119–141.
- ⁵⁸ Vö. például SZABÓ Dezső, *Mit adott nekem a magyar kálvinizmus?* (1935) = *Az egész látóhatár*, III. k., 309–314.

